

ЗАВДАННЯ КАФЕДРИ *ЦИВІЛЬНОГО ТА ТРУДОВОГО ПРАВА*

для самостійного опрацювання лекційного матеріалу студентами II, III, VI курсу денної форми навчання, пропущеного з поважних причин

- I. Цивільне право(загальна частина) - лектор д.ю.н., професор Шишка Р.Б.
- II. Цивільний процес – лектор д.ю.н., професор Фурса С.Я.
- III. Трудове право - лектор д.ю.н., доцент Мельничук Н.О.

I. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО(ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА)

Глава 21. Позовна давність у цивільному праві України

1. Поняття та правове значення позовної давності .
2. Види строків позовної давності.
3. Визначення початку перебігу строків позовної давності.
4. Зупинення, перерив та відновлення строків позовної давності.
5. Вимоги на які позовна давність не поширюється .
6. Наслідки перебігу строків позовної давності.

Нормативні акти: Глава 19 ЦК, ГК, КТМ України, закони України: Про житлово-комунальні послуги, Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону, Про запровадження мораторію на примусову реалізацію майна, Про банки й банківську діяльність, Про використання ядерної енергії й радіаційної безпеки, Правила надання населенню послуг з водо-, тепlopостачання та водовідведення: Постанова КМУ 30.12.1997 р. №1497, Порядок збільшення строку пред'явлення та продовження строків декларування митному органу товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України: Постанова КМУ 26.03.2003р. №377 ,

Додаткова література:

Грибанов В.П. Сроки в гражданском праве / В.П. Грибанов. – М.: Знание, 1967. – 48 с.

Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / Грибанов В.П. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 284 с.

Гуйван П.Д. Позовна давність : монографія /П.Д. Гуйван. – Х.: Право, 2012. – 448 с.

Дзера І.О. Цивільно-правові способи захисту права власності в Україні. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

Кириллова М. Я. Исковая давность / Кириллова М.Я. – М.: Юрид. лит., 1966. – 156 с.

Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія / В.В.Луць. –К.: Юрінком Інтер, 2013. – 320с.

Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / Новицкий И.Б. – М.: Госюриздат, 1954. – 247 с.

Фаршатов И.А. Исковая давность. Законодательство: теория и практика / Фаршатов И.А. – М.: Городец, 2004. – 192 с.

Ключові слова: давнісний строк, гарантія, погашення прав, позовна давність, поновлення, призупинення, припинення права,

1. Поняття та правове значення позовної давності

У ЦК правовому регулюванню строків позовної давності присвячено Главу 19, що охоплює собою 13 статей та має ще й статті відсылного з характеру. У ній поряд із збереженням сталих норм про позовну давність започатковано ряд новел: змінено підхід до спеціальних строків позовної давності та введено п'ятирічний та десятирічний строк, надано сторонам можливість договором збільшити строк позовної давності, уточнено правило про визначення початку перебігу строків позовної давності, збільшено підстави для їх зупинення, уточнені вимоги на які позовна давність не поширюється.

Позовна давність є правовою гарантією стабільності цивільних правовідносин та встановлення меж охорони суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів їх учасників. При їх порушенні темпоральному аспекті (факторі часу). Це уточняє момент появи права на дії щодо захисту цих прав. Якщо невиконанням порушуються права учасника цивільних правовідносин, то той має право задіяти всі засоби, способи та форми їх захисту: самостійними діями потерпілого, звернення із вимогою до порушника чи до суду за застосування примусу до порушника в тому разі коли вони не відновлені у претензійному чи оперативному порядку. Це повинне бути зроблено у розумний, нормально виправданий строк, у межах якого матеріальне право не втрачається, його об'єкт зберігає споживчу вартість, учасники правовідносин можуть надати докази своєї правоти, а суд правильно їх оцінити. Наданий законом час для звернення до суду з вимогою про захист порушеного права (права, що оспорується) або охоронюваного законом інтересу називається *позовним* чи *давнісним строком*.

Розрізняють право на позов:

- 1) у процесуальному значенні – право заінтересованої особи звернутися до суду з вимогою про розгляд і вирішення матеріально-правового спору з відповідачем з метою захисту порушеного права (права, що оспорується) або охоронюваного законом інтересу);
- 2) у матеріальному значенні – право на примусове здійснення позовного захисту порушеного цивільного права управненої особи.

Можливість звернення з вимогою про захист порушених цивільних прав шляхом примусових заходів до боржника законом зв'язана із певними строками, в межах яких він може бути здійснений. Строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу, називається позовною давністю (ст. 256 ЦК). З іншого боку, *позовна давність* — це строк, після збігу якого погашається можливість примусового здійснення порушеного цивільного права за допомогою цивільного позову. Оскільки формою захисту цивільного права є позов, то цей строк отримав назву строку позовної давності, що з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), а з другого — з тривалістю права на захист у часі (давність).

Інститут позовної давності має цивільно-правову природу бо як юридичний факт встановлює правові наслідки, визначає строки для захисту порушеного цивільного матеріального права або інтересу за допомогою примусових заходів, що застосовуються до боржника. Сплив цього строку погашає не право на пред'явлення позову, а можливість здійснити у примусовому порядку саме порушене суб'єктивне право. Цей висновок засновано на ч. 2 ст. 267 ЦК за якою заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від закінчення позовної давності. Тож дія строку позовної давності не розповсюджується на право пред'явлення позову до суду (у процесуальному значенні).

Позовна давність в цивільному праві слугує:

- забезпеченню договірної дисципліни, активності боржників до виконання їх юридичних обов'язків, а кредиторів – для здійсненні їх суб'єктивних прав;
- упорядкуванню майнових відносин - вносить ясність і визначеність щодо меж існування, припинення та зміну цивільних правовідносин;
- полегшенню встановлення судами об'єктивної істини по справі і винесенню обґрунтованих судових рішень.
- стабілізації та впорядкуванню цивільно-правових відносин, зміцненні договірної дисципліни, полегшенню роботи юрисдикційних органів.

2. Види строків позовної давності

Цивільне законодавство за предметом спору розрізняє два види строків позовної давності: загальний та спеціальні. *Загальний строк* позовної давності встановлюється тривалістю у *три роки* (ст. 257 ЦК) і поширюється на всі цивільні правовідносини, за винятком тих, на які поширюються строки спеціальної позовної давності.

Цивільне законодавство інших держав передбачає більш тривалі загальні строки позовної давності: у Німеччині та Франції - 30 років, Швейцарії – 10, в різних штатах США від 4 до 10 років. Згідно з Конвенцією ООН «Про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів» строк позовної давності за договорами міжнародної купівлі-продажу встановлюється у чотири роки.

Спеціальними є строки позовної давності, що встановлені законом для окремих вимог (ст.258 ЦК) та враховують специфіку цих відносин. Вони є скороченими або більш тривалими порівняно із загальним строком позовної давності (ч. 1 ст. 258 ЦК). Зокрема, *спеціальна позовна давність* (або скорочена) в *один рік* застосовується до вимог:

- 1) про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- 2) про спростування недостовірної інформації, вміщеної у засобах масової інформації;
- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст.362 ЦК);
- 4) у зв'язку з недоліками проданого товару (ст.681 ЦК)
- 5) про розірвання договору дарування (ст.728 ЦК)
- 6) у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст.925 ЦК)
- 7) про оскарження дій виконавця заповіту (ст.1293 ЦК).

Раніше передбачались більш тривалі спеціальні строки позовної давності у п'ять років та у десять років. Проте вони, як законні, виключені. Проте можуть договором між учасниками правовідносин встановлюватись більш тривалі строки позовної давності. Вони є давнісними договірними строками.

В ЦК інститут позовної давності втратив свій безумовно імперативний характер – за ст. 259 ЦК сторонам відповідних правовідносин заборонено лише скорочувати встановлений законом строк позовної давності, а його збільшення дозволене шляхом укладення відповідного договору. Абзац 2 п. 1 ст. 259 ЦК передбачає, що збільшення встановленого законом строку позовної давності відбувається шляхом укладання дво- чи багатостороннього договору, який повинен мати обов'язкову письмову форму. Правило цієї статті має загальний характер і поширюється без виключення на всі види позовної давності. При тому закон не встановлює максимальної межі збільшеного сторонами строку давності, тому є всі підстави зробити висновок про його потенційну необмеженість.

3. Визначення початку перебігу строку позовної давності

Згідно зі ст. 261 ЦК перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Зазначене правило носить загальний характер і поширюється на всі цивільні правовідносини, якщо інше не встановлено ЦК для певних видів прав. Наприклад, у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи перебіг позовної давності починається від дня досягненні нею повноліття (ч. 4 ст. 261 ЦК).

Перебіг позовної давності закон пов'язує з порушенням суб'єктивного права та моментом, коли управнена особа довідалася або могла довідатися про його порушення або про порушника. Вони не завжди співпадають, хоча припускається, що потерпілий довідується про порушення свого права в момент його порушення. Однак якщо позивач доведе, що він довідався і міг довідатися про порушення пізніше, перевага віддається суб'єктивному моменту. В цьому випадку відповідач може доводити, що позивач міг довідатися про порушення права раніше, ніж він довідався фактично. Якщо буде доведено, що позивач не довідався своєчасно про порушення свого права внаслідок своєї недбалості, позовна давність вираховується з того моменту, коли за обставинами справи позивач міг або повинен довідатися про порушення.

Об'єктивні передумови полягають в самому факті порушення суб'єктивного права, що належить даній особі. Між тим, на практиці досить поширеними є випадки необізнаності особи про факт порушення її прав, тому момент самого порушення права та момент, коли уповноважений суб'єкт дізнався про таке порушення, можуть не збігатися. В такому випадку слід враховувати суб'єктивні передумови права на позов, яке виникає з дня, коли особа довідалася або могла довідатися про відповідне порушення. Врахування суб'єктивного моменту при визначенні початку перебігу строку позовної давності є додатковою гарантією захисту цивільних прав, адже відсутність в особі відомостей про порушення її права фактично унеможлиблює вчасне вжиття відповідних заходів захисту. Необізнаність уповноваженого суб'єкта не повинна бути результатом його недбалого ставлення до охорони власних прав. У протилежному випадку судовий орган буде виходити не з того дня, коли особа дізналася про порушення її права, а з моменту, коли вона була повинна дізнатись про таке порушення. На практиці це можливо лише у тому випадку, коли орган який розглядає спір, буде мати об'єктивні данні про те, що з певного моменту заявник не міг не знати про факт порушення його права.

У п. 1 ст. 261 ЦК пов'язує початок перебігу позовної давності лише з обізнаністю тієї особи, якій належить порушене право. Навіть, якщо інша особа буде здійснювати свої повноваження щодо представництва інтересів потерпілого суб'єкта, перебіг строку позовної давності почнеться з моменту, коли потерпілий сам дізнається про факт порушення його прав. Практично, така ситуація є можливою у випадку звернення прокурора з позовом в інтересах невизначеного кола осіб.

Існуючі підходи до визначення початку перебігу строку давності пояснюється тим, що при порушенні відносних (зобов'язальних) правовідносин особа дізнається про порушення свого права в момент закінчення строку виконання зобов'язання, тобто одночасно, а при порушенні абсолютних прав (права власності, інших речових прав,

авторських прав тощо) можливий розрив у часі між самим фактором порушення права і моментом, коли особа, чиє право порушено, дізнається про це. Однак, як уявляється, помилковим є твердження законодавця про початок перебігу строку позовної давності з моменту, коли особа дізналася про порушення свого права чи про особу, яка порушила право. Вказані обставини повинні застосовуватись лише у сукупності, оскільки не маючи уявлень про порушника права (відповідача), потерпіла особа не має процесуальної можливості звернутись з позовом до суду, а відтоді й захистити власті права і охоронювані законом інтереси.

Крім загального правила, у законі закріплено спеціальні правила про початок перебігу давнісного строку:

- 1) за зобов'язаннями з визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання;
- 2) за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, – з дня припинення насильства;
- 3) за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину – з дня, коли почалося його виконання;
- 4) у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої фізичної особи – від дня досягнення нею повноліття;
- 5) за регресними вимогами – з моменту виконання основного зобов'язання.

У відносних правовідносинах початок перебігу позовної давності залежить від змісту цих правовідносин. Наприклад, якщо боржник зобов'язаний здійснити певну дію (передати гроші, надати послуги тощо) в строк, визначений договором, позовна давність починає перебігати з наступного дня після строку виконання. Коли строк виконання зобов'язання не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли, у кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання. Якщо боржникові надається пільговий 7-денний строк для виконання такої вимоги, перебіг позовної давності починається після закінчення цього строку (ч. 5 ст. 261, ч. 2 ст. 530 ЦК). У зобов'язаннях, виконання яких відбувається частинами (договір поставки, договір будівельного підряду, зобов'язання, що виникає з заподіяння шкоди здоров'ю фізичної особи та інші), право вимоги виникає в окремі строки (строки здійснення однорідних дій боржником) і, відповідно, перебіг позовної давності також починається з кожної вимоги окремо. Слід також мати на увазі, що у разі, коли продукцію поставляють (відвантажують) вузлами, однак за однією з відправок встановлено недостачу вузла або будь-якої його частини, строк позовної давності необхідно обчислювати не з моменту складання акту про нестачу цього вузла, а з дня складання акта про некомплектність продукції після закінчення відвантаження.

У тих відносних правовідносинах, в яких одним з обов'язків боржника є утримання від здійснення певних дій (наприклад, за видавничим договором автор зобов'язався під час дії цього договору не випускати в світ свого твору без письмової згоди на те видавництва), строк позовної давності починає перебігати з моменту, коли кредитор

довідався або міг довідатися про порушення цього обов'язку боржником (здійснення ним відповідної дії). За таким же правилом визначається момент перебігу позовної давності в більшості абсолютних правовідносин (при порушенні права власності, авторського права та інших). За регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання.

Вірне встановлення початкового моменту позовної давності як правило, виключає особливі труднощі встановлення кінцевого моменту його перебігу, оскільки воно відбувається за загальними правилами визначення строків, встановленими статтями 253—255 ЦК.

Слід мати на увазі, що перебіг позовної давності не поновлюється, а продовжується на строк, який залишився навіть у тому випадку, якщо право перейшло від однієї особи до іншої вже після його порушення (наприклад, власник продає своє майно, що знаходиться вже в чужому незаконному володінні). Стосовно зобов'язальних правовідносин зазначене правило закріплене в ст. 262 ЦК: заміна осіб у зобов'язанні не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності.

Незалежно від змін, які можуть відбуватися у суб'єктному складі спірних правовідносин, встановлений строк позовної давності та порядок його обчислення залишаються незмінними. Дане правило має універсальний характер і застосовується незалежно від специфіки порушеного права та юридичного статусу уповноваженої особи. Наприклад, якщо кредитор в порядку статті 512 ЦК України відступив своє право вимоги, щодо якого вже розпочався перебіг строку позовної давності, для набувача цього права даний строк не розпочне текти заново, а буде продовжуватись.

Зупинення, переривання та відновлення строків позовної давності є спеціальними правовими інститутами, що спрямовані на посилення гарантій захисту порушених суб'єктивних прав. Час як форма існування матерії безперервний і тому його як такий ні зупинити, ні перервати, ні тим більше відновити не можна. Йдеться про те, що ті чи інші відрізки (періоди) часу при наявності вказаних у законі обставин можуть зараховуватися або не зараховуватися в строки позовної давності. В такому випадку мова може йтися або про зупинення, або про переривання строків позовної давності.

4. Зупинення, перерив та поновлення строків позовної давності

На відміну від передбачених ч. 5 ст. 256 ЦК поважних причин пропуску строку позовної давності, які в разі визнання їх такими судом можуть призвести до продовження зазначеного строку, передбачені в ч. 1 ст. 263 ЦК обставини автоматично, незалежно від їх оцінки судом, господарським або третейським судом, надають уповноваженій особі можливість скористатись своїм правом захисту навіть в той момент, коли за звичайних обставин позовна давність вже припинила б свою дію.

Сутність *зупинення* перебігу позовної давності полягає у тому, що строк, під час якого виникає і діє обставина, що перешкоджає захисту порушеного права, не зараховується у

встановлений законом строк позовної давності. До таких обставин згідно зі ст. 263 ЦК відносяться:

- 1) надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);
- 2) відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом;
- 3) зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;
- 4) перебування позивача або відповідача у складі Збройних Сил України або інших створених відповідно до закону військових формуваннях, які переведені на військовий стан.

До першої підстави відносять непереборну силу – це юридичний факт-подія, явище, що не залежить від волі, свідомості та бажання людини. Категорія непереборної сили містить в собі тільки стихійні природні явища: землетруси, повені, зсуви тощо.

Поняття «непереборної сили» згадується не тільки в розділі ЦК про позовну давність, але також і в інших законодавчих актах (п. 3 ч. 3 ст. 16 ЗУ «Про житлово-комунальні послуги» від 24.06.2004 р.; ст. 39 «Правил надання послуг водо- теплопостачання й водовідведення»; абзац 1 п. 3 ст.1 «Порядку збільшення строку пред'явлення й продовження строків декларування митному органу товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України»; п. 1 ч. 1 ст. 176 КТМ).

Закон визнає перебіг строку позовної давності зупиненим також у тому випадку, якщо оголошено мораторій по зобов'язаннях (п. 2 ч.1 ст. 263 ЦК). Мораторієм є оголошена законом відстрочка платежів, внаслідок якої виявляється неможливим здійснити домагання або відстрочки для виконання зобов'язань, вироблене державою шляхом видання із цього приводу спеціального нормативного акту. Проте інформація про мораторій повинна бути доведена до відомості населення, всіх державних органів, як правило, через правовий акт (постанова або розпорядження уряду) у виконання закону про відстрочку виконання на певний строк або на час дії особливих обставин - стихійних лих, вій, епідемій, загальної кризи й т.п.

Це передбачено спеціальними актами законодавства: ЗУ «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону», встановив мораторій на проведення суцільних рубок у можевело-букових древостанах, рубок головного користування у високогірних лісах, у лісах у лавинонебезпечних й господарськонебезпечних і в берегозахисних ділянках лісу в Карпатському регіоні України. Довгострокові контракти, які були укладені раніше, були відстроковані для виконання. ЗУ «Про запровадження мораторію на примусову реалізацію майна» щодо звернення стягнення за виконавчими документами на нерухоме майно та інші основні засоби виробництва, що забезпечують діяльність державних підприємств.

Тісно пов'язаною із зазначеною обставиною є підстава зупинення перебігу строку позовної давності, передбачена п. 3 ч. 1 ст. 263 ЦК. Відповідно до цього правила, позовна давність зупиняється в разі прийняття компетентним державним органом

рішення про тимчасове зупинення дії відповідного нормативно-правового акта без скасування останнього.

Перебіг позовної давності призупиняється також для осіб, що перебувають у складі Збройних Сил України або в інших, створених відповідно до закону, військових формуваннях, які переведені на воєнний стан (п. 4 ч.1 ст. 263 ЦК). Слід зауважити, що позивач або відповідач повинні не просто перебувати у складі ЗС України, а проходити службу у військових частинах, що переведені наказом командування ЗС України на воєнний стан.

У разі виникнення зазначених обставин, перебіг позовної давності зупиняється на весь час існування цих обставин. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення.

Перебування позивача у складі ЗС України, не переведених на воєнний стан, за певних умов, може бути визнана поважною причиною пропуску строку позовної давності відповідно до ч. 5 ст. 267 ЦК України, однак до підстав, що зупиняють перебіг такого строку, вказана обставина не належить.

На відміну від передбачених ч. 5 ст. 256 ЦК України поважних причин пропуску строку позовної давності, які в разі визнання їх такими судом можуть призвести до продовження зазначеного строку, передбачені в ч. 1 ст. 263 ЦК обставини автоматично, незалежно від їх оцінки судом, господарським або третейським судом, надають уповноваженій особі можливість скористатись своїм правом захисту навіть в той момент, коли за звичайних обставин позовна давність вже припинила б свою дію.

Закон передбачає вичерпний перелік підстав зупинення перебігу строку позовної давності. Тож суд, третейський суд не вправі за своїм розсудом визнавати або не визнавати ту або іншу обставину, що виникла для конкретних осіб, у якості строку, що призупиняє перебіг позовної давності.

Відмінною рисою правового інституту зупинення строку позовної давності є те, що тривалість часу такого зупинення є невизначеною. Його закінчення, залежить лише від моменту зникнення відповідної перешкоди.

У певних випадках, внаслідок активних дій сторін перебіг строку позовної давності може перериватися. На відміну від зупинення перебігу позовної давності переривання позовної давності полягає у вчиненні особою передбачених законом дій, які переривають перебіг позовної давності і одночасно виступають підставою перебігу позовної давності спочатку. Час, який минув до переривання позовної давності, до нового давнісного строку не зараховується. Остання обставина є основною рисою правила переривання перебігу позовної давності, яка відрізняє його від правового інституту зупинення цього строку.

Перебіг позовної давності *переривається*:

1) вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку. Переривання строку давності, за вказаними у ч.1 ст.264 ЦК діями можуть бути

дії не лише формального характеру, а й будь-які фактичні дії, що свідчать про визнання зобов'язаною особою боргу (часткове погашення боргу, повне або часткове визнання претензії, прохання про відстрочку виконання, новація, сплата процентів за основним боргом). Якщо ч.2 ст.79 ЦК УРСР 1963 р. дозволяла застосовувати таке правило лише щодо спорів, в яких однією або обома сторонами є громадяни, то ч.1 ст.264 ЦК не містить спеціальних вимог до суб'єктного складу спірних правовідносин;

2) у разі пред'явлення особою позову до одного з кількох боржників, а також якщо предметом позову є частина вимоги, право на яку має позивач (ч.2 ст. 264 ЦК). Якщо позов фактично пред'явлений, але не у встановленому процесуальним законом порядку (наприклад, порушено правило підвідомчості спору, позов пред'явлено до неналежного відповідача), перебіг позовної давності не переривається. З умови додержання заявником процесуальних правил пред'явлення позову перебіг позовної давності переривається з наступного дня після подачі позовної заяви. У випадку пред'явлення позову до неналежного відповідача та наступної його заміни належним в порядку ст.105 ЦК, переривання строку позовної давності відбувається з наступного дня після дати постанови судом ухвали про заміну сторони.

Перебіг строку позовної давності переривається вчиненням зобов'язаною особою дій, що свідчать про визнання боргу тільки по спорах, в яких однією або обома сторонами є громадяни. Щодо позовів юридичних осіб вчинення зобов'язаною стороною (боржником) дій, що свідчать про визнання боргу, не перериває перебігу строків позовної давності.

Щодо пред'явлення особою позову до суду, то слід підкреслити, що воно має відбутися в повній відповідності з вимогами матеріального та процесуального законодавства. Позов, пред'явлений з порушенням цих вимог, не приймається судом до провадження, залишається без розгляду і строку позовної давності не перериває.

Якщо суд залишив без розгляду позов, пред'явлений у кримінальному процесі, час від пред'явлення позову до набрання законної сили рішенням суду, яким позов було залишено без розгляду, не зараховується до позовної давності. Якщо частина строку, що залишилася, є меншою, ніж шість місяців, вона подовжується до шести місяців (ст. 265 ЦК).

Є відмітні ознаки зупинення та переривання позовної давності:

1. якщо призупинення позовної давності представляє собою триваючий стан, то переривання виражається в однократній дії;
2. якщо час, який сплинув до призупинення, зараховується в строк давності, то час, що сплинув до переривання давності, до уваги не береться;
3. якщо після припинення обставин, що зупинили давність, остання продовжує перебігати далі на строк, що залишився, то з моменту переривання перебіг позовної давності поновлюється.

Позовна давність може бути «відновлена» якщо суд визнає поважними причини її пропуску (ч. 5 ст. 267 ЦК). Зазвичай після закінчення строку позовної давності особа

втрачає можливість захистити порушене право у судовому порядку. Але є ряд виключних обставин для виконання зобов'язань після перебігу строків позовної давності. Так за ч. 1 ст. 267 ЦК якщо боржник або інша зобов'язана особа, виконала зобов'язання після спливу позовної давності, вона не має права вимагати повернення виконаного. Дане положення є додатковою гарантією захисту прав кредитора та законодавче закріпленням того, що навіть в разі спливу строку позовної давності суб'єктивне право продовжує існувати.

Частина 2 цієї статті встановила право на позов у процесуальному розумінні, згідно з яким особа, яка вважає, що її суб'єктивне право порушене, вправі звернутись до компетентних державних органів за захистом незалежно від спливу строку позовної давності. Тож ЦК передбачає можливість застосування даного правового інституту лише за заявою сторони. Зміст даної норми свідчить про більш широке застосування законодавцем принципу диспозитивності в регулюванні відносин позовної давності. Але не встановлено, яка саме сторона спору має зробити заяву про застосування позовної давності. Зазвичай це вчиняє позивач, а така заява повинна бути зроблена під час розгляду справи судом першої інстанції до моменту винесення ним рішення по суті заявлених вимог. Відповідно до ч. 4 ст. 267 ЦК сплив строку позовної давності є самостійною підставою для відмови в позові незалежно від того, чи дійсно права позивача порушені. Оскільки цивільно-правовий інститут позовної давності належить до інститутів матеріального права, суд, встановивши, що строк давності пропущено і підстав для його продовження немає, може відмовити в задоволенні позову, а не закрити провадження у справі.

Відмова у задоволенні позовних вимог можлива лише за наявності двох умов: 1) про застосування позовної давності одна із сторін справи повинна зробити відповідну заяву; 2) причини такого пропуску повинні бути визнані судом неповажними. Право потерпілого суб'єкта цивільних правовідносин отримати захист в разі поважності причин пропуску ним строку позовної давності встановлене ч. 5 ст. 267 ЦК.

Поважність причин пропуску є оціночною категорією, яка повинна встановлюватись судом у кожному окремому випадку з врахуванням обставин справи. До таких обставин належить: тяжка хвороба, безпорадний стан та інші обставини, які свідчать про відсутність у заявника об'єктивної можливості здійснити захист своїх прав або інтересів. До цих причин відносяться перешкоди, які є непереборними саме для даної особи, але не непереборними взагалі. В останньому випадку мова буде йти про зупинення позовної давності.

Поновлення строку позовної давності полягає в тому, що суд, визнавши, що строк пропущено з поважної причини, поновлює перебіг строку позовної давності винесенням рішення про захист порушеного права.

Правила про зупинення, переривання та відновлення позовної давності поширюються як на загальний строк позовної давності, так і на спеціальні строки.

5. Вимоги, на які позовна давність не поширюється

За загальним правилом позовна давність поширюється на всі цивільні правовідносини. Проте об'єктивна природа деяких суб'єктивних прав та зацікавленість держави в забезпеченні їх підвищеної охорони виключає можливість застосування до них позовної давності. Стаття 268 ЦК містить відкритий перелік вимог, на які позовна давність не поширюється, зокрема:

- 1) на вимогу, що випливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом;
- 2) на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;
- 3) на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- 4) на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;
- 5) на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування);
- 6) на вимогу центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом, стосовно виконання зобов'язань, що випливають із Закону України «Про державний матеріальний резерв».

Даний перелік не є вичерпним, і законом можуть бути встановлені також інші вимоги, на які не поширюється позовна давність (ч.2 ст.268 ЦК). Для захисту особистих немайнових прав строки позовної давності, як правило, не встановлюються, крім випадків встановлених законом (п.1 ч.1 ст. 268 ЦК України). Особливістю особистих немайнових прав є їхнє існування протягом невизначеного строку. «При житті їхніх носіїв вони не можуть бути припинені ні добровільно, ні примусово, тому повинні розглядатися як права, органічно пов'язані з особистістю суб'єкта»¹. Саме тому, закон не обмежує в часі можливість обігу за захистом цих прав.

Не застосовуються строки позовної давності за вимогами вкладників до банку (фінансової установи) про видачу вкладів (депозитів) (п. 2 ч. 1 ст. 268 ЦК), що зумовлене безстроковістю цих зобов'язань. Так за ст. 47 ЗУ операції по прийняттю внесків (депозитів) від юридичних і фізичних осіб можуть здійснювати банки.

Відповідно до ч.1 ст. 76 ЗУ «Про використання ядерної енергії й радіаційної безпеки», право на подачу позову про відшкодування ядерної шкоди, заподіяного життю й здоров'ю особи, не обмежується строком позовної давності.

Не застосовується позовна давність до вимог про відшкодування шкоди, заподіяного каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю міститься в п.3 ч.1 ст. 268 ЦК.

---

¹ Ромовская З. В. Личные неимущественные права граждан СССР (Понятие, виды, классификация, содержание и гражданско-правовая защита): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03/ К.: Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1968. – С.20.

На вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) позовна давність так само не поширюється (п.5 ч.1 ст. 268 ЦК). Якщо збитки можуть бути підтверджені страховиком через невизначений час із моменту настання страхового випадку, то і страхова сума (страхове відшкодування) повинне бути виплачене через невизначений час. І хоча «законодавство, як правило, встановлює скорочену позовну давність для звернення з вимогами про видачу страхової винагороди»², немає достатніх підстав встановлювати часові межі для виплати страхової суми (страхового відшкодування). За умови, якщо страховик (застрахована особа) зможе довести факт заподіяння йому (їй) збитків, а так само їхній розмір, страхова сума (страхове відшкодування) можуть бути виплачені незалежно від того, скільки пройшло часу.

Позовна давність не поширюється на вимогу центрального органа виконавчої влади, що здійснює керування державним резервом, відносно виконання зобов'язань, які впливають із ЗУ «Про державний матеріальний резерв» (п.6 ч.1 ст. 268 ЦК). За ч.6 ст.14 цього закону не підлягають дії позовної давності вимоги про застосування майнової відповідальності до постачальника (виготовлювачеві) матеріальних цінностей, поставлених (закладених) у державний резерв, у випадку виявлення в них прихованих дефектів.

Закон передбачає можливість встановлювати правила про незастосування строку позовної давності до окремих видів вимог з урахуванням доцільності й необхідності. Разом з тим є ряд видів вимог, про які не згадано в ст. 268 ЦК, однак, виходячи із сутності відносин, на підставі яких ці вимоги виникають, можна зробити висновок про те, що до них давнісні строки не застосовуються.

До таких вимог відносять вимоги про стягнення аліментів (коштів на утримання дітей), стягуваних з батьків і інших родичів, у випадках, установлених законом. Аліментні відносини засновані на сімейно-шлюбних зв'язках людей. Сімейні відносини й майнові права, що впливають із них, і обов'язки не можуть бути обмежені яким-небудь строком.

Не застосовується позовна давність до вимог власника або іншого власника про усунення яких-небудь порушень його права, хоча б ці порушення й не були з'єднані з позбавленням володіння. Це пояснюється тривалим характером порушення права власності, що постійно повторюється, і наслідку якого залишаються не припиненими³.

7. Наслідки спливу строків позовної давності

Закінчення позовної давності позбавляє уповноважену особу можливості захистити своє порушене матеріальне право у суді. Зокрема, закінчення позовної давності погашає право на позов у матеріальному значенні, тобто можливість примусового здійснення суб'єктивного цивільного права за допомогою позову. Але при визначенні наслідків

²Серебровський В.И. Избранные труды. - М.: Статут (в серии „Классика российской цивилистики“), 1997.- 567с.

³ Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов'язані із здійсненням права власності та його захистом: Інформаційний лист Вищого Арбітражного суду України від 31.01.2001 р. №01-8/98//Вісник господарського судочинства. -2001.-№2.-С.106.

закінчення позовної давності слід розрізняти вимоги основні, тобто такі, що існували до порушення (наприклад, вимога про погашення боргу), та вимоги додаткові, встановлені для забезпечення прав від можливих порушень (наприклад, стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо). Для кожної вимоги позовна давність перебігає самостійно. Основна вимога продовжує захищатися позовною давністю навіть тоді, коли додаткова вимога вже погашена давністю. Але коли позовна давність закінчилася для основної вимоги вважається, що позовна давність закінчилася і до додаткової вимоги (ст. 266 ЦК).

Право на позов у процесуальному значенні не залежить від збігу тих чи інших строків і не погашається закінченням позовної давності. Тому суддя зобов'язаний прийняти заяву про захист цивільного права або інтересу навіть у тому випадку, якщо під час її подачі очевидно, що позовна давність закінчилася (ч.2 ст.267 ЦК). Така вимога закону не є формальною. Частина 2 даної статті закріплює право суб'єктів цивільних правовідносин на позов у процесуальному розумінні, згідно з яким особа, яка вважає, що її суб'єктивне право порушене, вправі звернутись до компетентних державних органів за захистом незалежно від впливу строку позовної давності.

На відміну від імперативного правила ст. 75 ЦК УРСР 1963 року, яке передбачало обов'язковість застосування позовної давності, ч. 3 ст. 267 ЦК передбачає можливість застосування даного правового інституту лише за заявою сторони. Зміст даної норми свідчить про більш широке застосування законодавцем принципу диспозитивності в регулюванні відносин позовної давності. Закон не конкретизує, яка саме сторона спору має зробити заяву про застосування позовної давності, тому, здається, не буде помилкою віднести до таких осіб як відповідача, так і позивача. При цьому треба враховувати, що така заява повинна бути зроблена під час розгляду справи судом першої інстанції до моменту винесення ним рішення по суті заявлених вимог. Тому посилення відповідача на пропуск позивачем строку позовної давності лише при наступному апеляційному чи касаційному оскарженні рішення суду першої інстанції скоріше за все не призведе до очікуваного скаржником ефекту.

Як відзначалося вище, позовна давність може зупинитися, перериватися; з'ясувати ж та встановити з повною достовірністю юридичні підстави для зупинення та переривання перебігу строків позовної давності можливо тільки в результаті судового розгляду справи. Відмова в прийнятті позову з самого початку виключає можливість перевірити реальні обставини і, відповідно, надати необхідний захист порушеним правам або інтересам особи. В тому випадку, коли буде встановлено факт пропуску позовної давності і не знайдено підстав для її «відновлення», суд відмовить особі в позові (ч. 4 ст. 267 ЦК). Треба, підкреслити, що позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення (ч. 3 ст. 267 ЦК).

Відповідно до ч. 3 ст. 267 ЦК позовна давність застосовується судом тільки за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення судового рішення. Тобто, можна стверджувати, що право на позов у процесуальному аспекті не погашається закінченням строку позовної давності, оскільки позовна давність - це інститут матеріального, а не процесуального права. Навпаки, згідно з ч. 4 ст. 267 ЦК вплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові і тому

право на позов у матеріальному аспекті, за загальним правилом, погашається закінченням строку позовної давності, якщо суд не визнає причини її пропуску поважними.

За загальним правилом із закінченням строку позовної давності втрачається можливість отримати захист порушеного матеріального суб'єктивного права у примусовому порядку за допомогою позову (вимагати виконання обов'язку боржником за допомогою примусу). Не можна, однак, виключати, що боржник сам виконає свій обов'язок, незважаючи на пропуск позовної давності. Це може відбутися з причин неосвіченості про закінчення

позовної давності або навмисно. Але які б причини не були, особа, яка виконала зобов'язання після закінчення позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона у момент виконання не знала про закінчення позовної давності (ч. 1 ст. 267 ЦК). Зазначене правило поширюється на будь-які цивільні правовідносини — правовідносини власності, зобов'язання і т. д.

Відмова в позові означає відмову в позовному захисті суб'єктивного права або інтересу і як наслідок неможливість його примусового здійснення. Стосовно існування самого суб'єктивного цивільного права після закінчення позовної давності думки вчених розійшлися.

Висловлювання в цивілістичній науці з цього приводу умовно можна звести до трьох точок зору. На думку одних вчених, закінчення позовної давності припиняє існування матеріального суб'єктивного права і відповідно можливість його примусового здійснення (А. А. Гурвич, М. П. Ринг, О. С. Юффе)⁴. На погляд інших — цивільне суб'єктивне право втрачається лише з моменту винесення судом рішення про відмову в позові на підставі пропуску позивачем позовної давності (В. П. Грибанов, С. М. Корнєєв)⁵. Прихильники останньої точки зору вважають, що закінчення позовної давності погашує лише можливість вимагати в примусовому порядку виконання обов'язку боржником і відповідно захисту матеріального суб'єктивного права кредитора, саме ж суб'єктивне право не погашається (І. Б. Новицький, Б. Б. Черепакін, М. Я. Кирилова та інші)⁶. Остання точка зору найбільшою мірою відповідає нормам сучасного цивільного законодавства. Підтвердженням тому, як відзначалося є положення згідно з яким особа, яка виконала зобов'язання після закінчення позовної давності не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона в момент виконання не знала про сплив позовної давності.

Закріплюючи вказане правило, закон виходить з того, що боржник виконує свій юридичний, а не тільки моральний обов'язок. Крім того, можливість відновлення позовної давності при наявності поважних причин свідчить також про збереження у позивача матеріального суб'єктивного права. Якщо ж виходити з того, що закінчення строку позовної давності автоматично погашає суб'єктивне право, прийшлося б констатувати, що в такому випадку суд наділяє особу суб'єктивним правом, що не входить в його повноваження і суперечить основним принципам цивільного

⁴Гурвич М. А. Пресекательные сроки в советском гражданском праве. - М., 1961. - С. 15.

⁵ Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. - М., Госюриздат, 1972-С. 251-253;

⁶ Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. — М.:Госюриздат, 1954. — С. 223, 231;

судочинства⁷. Більше того, позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі. Якщо пов'язувати із закінченням давності існування матеріального права, а не тільки можливість його примусового здійснення, необхідно було б дійти висновку, що питання про право позивача залежить від розсуду відповідача, що також суперечить принципам цивільного права⁸. Введення до ЦК набувальної давності (ст. 344 ЦК), тобто набуття права власності на рухоме чи нерухоме майно за давністю відкритого, безперервного володіння також свідчить про те, що факт закінчення позовної давності не припиняє матеріального права.

Таким чином, із закінченням позовної давності суб'єктивне цивільне право не припиняється, хоча управнена особа полишається можливістю здійснити це право у примусовому порядку.

Контрольні питання:

1. Поняття та правове значення позовної давності.
2. Матеріально-правові та процесуально-правові аспекти позовної давності.
3. Види строків позовної давності .
4. Визначення початку перебігу строків позовної давності.
5. Зупинення строків позовної давності .
6. Перерив строків позовної давності.
7. Поновлення строків позовної давності.
8. Вимоги на які позовна давність не поширюється.
9. Наслідки перебігу строків позовної давності.

Глава 22 Особисті немайнові права фізичної особи

1. Сутність особистих немайнових прав.
2. Поняття та ознаки особистих немайнових прав.
3. Зміст та здійснення особистих немайнових прав.
4. Захист особистих немайнових прав.

---

⁷ Гражданское право. Учебник. Ч.1. 3-е изд., перераб. и доп./Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого.-М.: Проспект, 1998.-С.311.

⁸ Там же.

Нормативні акти та судова практика: Загальна декларація прав людини; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;

Конституція України; Книга 2 ЦК України; Закони України: Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції; Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні; Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини; Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: ППВС України № 1 від 27.02.2009 р.

Додаткова література:

Красавчикова Л.О. Понятие и система личных неимущественных прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации / Л.О. Красавчикова. – Екатеринбург, 1994. – 226 с.

Красицька Л.В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян: Монографія / Л.В. Красицька. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 164 с.

Ольховик Л.А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: монографія / Л.А. Ольховик. – Одеса: Видавець Букаєв В.В., 2009. – 173 с.

Посикалюк О.О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права: Монографія / О.О. Посикалюк. – К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 205 с.

Ромовская З.В. Личные неимущественные права граждан СССР : Понятие, виды, классификация, содержание и гражданско-правовая защита : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 712. «Гражданское право и гражданский процесс» / З.В. Ромовская. – Киев, 1968. – 20 с.

Ромовська З. Особисті немайнові права фізичних осіб / З. Ромовська // Українське право. – 1997. – Число 1. – С. 47-60;

Слипченко С.А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография / С.А. Слипченко . – Х.: ФОП Мічурина Н.А., 2011. – 336 с.

Стефанчук Р.О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України: монографія / Р.О. Стефанчук / Академія правових наук України; НДІ приватного права і підприємництва, Подільська лабораторія з проблем адаптації цивільного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького ун-ту управління та права, 2006. – 170 с.

Федюк Л.В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві. Монографія / Л.В. Федюк. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – 148 с.

Ключові слова: людина, особисте немайнове право, особисті блага.

1. Сутність особистих немайнових прав

Згідно зі ст. 1 ЦК України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Отже, особисті немайнові відносини в ЦК України поставлені на перше місце в предметі правового регулювання, тобто визначено їх загальний пріоритет перед майновими відносинами.

ЦК України регулює ті особисті немайнові відносини, які мають *приватноправовий характер*, тобто ґрунтуються на засадах юридичної рівності учасників відносин та їх вільному волевиявленні. Зміст особистих немайнових правовідносин складають особисті немайнові права та обов'язки учасників.

Термін «особисті немайнові права» викликає критику серед сучасних цивілістів, зокрема, В.А. Белов наполягає на використанні терміну «особисті права» і наголошує, що сьогодні ми маємо аж три (!) взаємозамінюваних терміни, які використовуються для позначення одного й того ж поняття: що ми назвемо права «особистими», що «немайновими», що «особистими немайновими» – все виходить єдино. При цьому той факт, що в дійсності «особисте» ніяк не тотожне «немайновому» і, отже, підрозділ суб'єктивних прав з найменуванням «особисті немайнові» виділяється все-таки не за одним, а за двома критеріями – об'єктом (метою) і характером задоволення інтересу – сьогодні практично нікого чомусь не засмучує⁹. Проблема «особистого» у філософії та праві дуже ґрунтовно розглянута Р.О. Стефанчуком¹⁰, який вірно зазначає, що наразі використання категорії «особисте» в праві, в першу чергу, демонструє тісний зв'язок із особою (особистістю)¹¹.

Особисті немайнові відносини виникають з приводу таких об'єктів, якими є безпосередньо особисті немайнові блага: честь, гідність, ділова репутація, ім'я, життя, здоров'я, особиста недоторканність тощо. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Конституція України проголошує такі права, як право людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності

⁹ Гражданское право : актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В.А. Белова. – М. : Издательство Юрайт, 2009. – С. 627-628.

¹⁰ Стефанчук Р.О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України / Р.О. Стефанчук. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2006. – С. 32-34.

¹¹ Стефанчук Р.О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України / Р.О. Стефанчук. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2006. – С. 34.

людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на недоторканність житла (ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), право на таємницю особистого життя (ст. 32), право на вільний вибір місця проживання (ст. 33) та інші права і свободи.

Особисті немайнові права фізичної особи є, перш за все, невідчужуваними правами, що тісно пов'язані з особистістю їх носія, які охороняються в цілому законодавством України, у тому числі й цивільним.

З огляду на наведене, можна визначити особисті немайнові права як елемент особистих немайнових відносин, об'єктом яких є особисті немайнові блага, що тісно пов'язані з особистістю носія і позбавлені майнового змісту. Вони є правами які водночас є елементом змісту правоздатності та суб'єктивними цивільними правами.

2. Поняття та ознаки особистих немайнових прав

ЦК України в ст. 269 визначає поняття особистих немайнових прав наступним чином:

1. Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом.
2. Особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту.
3. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав.
4. Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

Крім загальної норми, ЦК України передбачив й спеціальні норми, які регламентують окремі суб'єктивні права. Саме класифікація особистих немайнових прав фізичної особи, яка запропонована у ЦК України, підтверджує традиційну думку, що людина в праві повинна розглядатися в двох аспектах: а) як фізична істота; б) як істота соціальна. Як фізична – людина до самої смерті повинна володіти благом життя, захищати його, підтримувати своє здоров'я, щоб забезпечити існування життя. У той же час людина не зможе реалізувати себе, якщо не буде забезпечена правами, що індивідуалізували б її у суспільстві, такими як право на ім'я, на свободу творчості, на таємницю кореспонденції тощо. ЦК України закріплює певні особисті немайнові права й за юридичною особою. Відповідно до ст. 94 ЦК України юридична особа має право на недоторканність її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати.

З легального визначення особистих немайнових прав можна виділити наступні ознаки особистих немайнових прав фізичної особи:

- по-перше, це права, які базуються на природних правах людини, більшість особистих немайнових прав фізичної особи належать людині від народження, зокрема, право на життя, на особисту недоторканність, на свободу тощо;

- по-друге, це такі суб'єктивні права, відносно яких не допускається правонаступництво. У доктрині цивільного права виділяють так звані „посттанативні” особисті немайнові права фізичних осіб, під якими розуміють такі особисті немайнові права фізичних осіб, що виникають внаслідок та в момент смерті фізичної особи в інших осіб, які конкретно визначені законом чи встановлені померлим, і, як правило, спрямовані на захист доброго імені померлого¹². Зокрема, до них належать: право членів сім'ї померлої особи, її близьких родичів та інших заінтересованих осіб на відповідь щодо недостовірної інформації, яка була поширена стосовно померлої особи (ч. 2 ст. 277 ЦК), право членів сім'ї померлої особи, її близьких родичів та інших заінтересованих осіб на спростування недостовірної інформації, яка була поширена стосовно померлої особи (ч. 2 ст. 277 ЦК) тощо. Проте у всіх цих випадках про правонаступництво мова не йде, за членами сім'ї, близькими родичами померлої особи закріплюються їх особисті немайнові права;

- по-третє, це права – абсолютні, їх носіям протистоїть невизначена кількість зобов'язаних осіб, кожна з яких зобов'язана утримуватися від порушення цих прав;

- по-четверте, це права – позбавлені економічного змісту, вони лише індивідуалізують особу, тому в юридичній літературі підкреслюють, що їм властива така якість, як нетоварність¹³. У сучасній доктрині права висловлюється й точка зору, що об'єкти, особисті немайнові права на які забезпечують соціальне буття фізичної особи, можуть підлягати грошовій оцінці¹⁴;

- по-п'яте, це права, які мають специфічний об'єкт. Об'єктом особистих немайнових прав є блага, невіддільні від особистості: життя, здоров'я, свобода, особиста недоторканність, честь, гідність, ділова репутація, особисте життя тощо.

За ЦК України особисті немайнові права поділені на дві групи:

1) *що забезпечують природне існування фізичної особи* (право на життя, право на усунення загрози життю та здоров'ю, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, право на медичну інформацію про стан свого здоров'я, право на таємницю про стан свого здоров'я, право на свободу, право на особисту недоторканність, право на донорство, право на сім'ю, право на безпечне для життя та здоров'я навколишнє середовище, та ін.);

2) *що забезпечують соціальне буття фізичної особи* (право на ім'я, право на повагу честі та гідності, право на недоторканність ділової репутації, право на особисте життя та його таємницю, право на інформацію, право на особисті папери, право на таємницю кореспонденції, право особи, що зображено на фотографіях або в інших художніх

¹² Стефанчук Р. «Посттанативні» особисті немайнові права фізичних осіб / Р. Стефанчук // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1. – С. 107.

¹³ Гражданское право. Часть 1. Учебник / Под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – М. : Изд-во ТЕИС, 1996. – С. 272; Красавчикова Л.О. Понятие и система личных неимущественных прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации / Л.О. Красавчикова. – Екатеринбург, 1994. – С. 12.

¹⁴ Слипенченко С.А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография / С.А. Слипенченко / Х. : ФОП Мічурин Н.А., 2011. – С. 200-228.

творач, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на місце проживання, право на недоторканність житла, право обирати вид діяльності, право на свободу пересування, право на свободу об'єднань та мирні зібрання та ін.).

Відповідно до міжнародного законодавства всі права людини поділено на дві категорії: основоположні та основні. Перші є первинними, висхідними та утворюють основу всього комплексу людських прав. Так Декларація незалежності (1776 р.) встановила що вважаються самоочевидними такі істини: що всі люди створені рівними, що вони мають від Творця певні невід'ємні права, серед яких є *право на життя, свободу і на прагнення до щастя, а французька Декларація прав людини і громадянина (1789 р.)* проголошує, що люди народжуються і залишаються вільними й рівними в правах. Метою кожного політичного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини, зокрема *свободи, власності, безпека і спротив гнобленню.*

У ст. 1 Загальної декларації прав людини проголошено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони мають розум і совість та повинні будувати відносини в душі братерства. У її ст. 3 визначено, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність. До невід'ємних прав належить рівність людей перед законом: *Кожна людина, хоч би де вона перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності (ст. 6) та всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний захист закону" (ст. 7).* Декларація прав людини вводить до кола головних прав презумпцію безвинності, недоторканність приватного життя, житла, гідності й репутації (ст. 12). До цих прав належать також право вільного пересування (ст. 13), захисту від переслідування (ст. 14), право на шлюб без расових чи релігійних обмежень (ст. 16), право володіти майном- (ст. 17), право совісті, свободу думки й переконань (статті 18—19), право об'єднань громадян та участі в суспільному житті (статті 20—21), право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок та освіту (статті 22—26).

3. Зміст та здійснення особистих немайнових прав

Стаття 271 ЦК України визначає зміст особистого немайнового права наступним чином: зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Зміст особистого немайнового права складають такі правомочності: право на власні дії, (можливість самостійно здійснювати юридично та фактично значущі дії); право вимоги або «право на чужі дії» (можливість вимагати від зобов'язаної особи виконання покладених на неї обов'язків); право на захист (можливість самостійно застосувати способи захисту або вимагати застосування державно-примусових заходів у разі порушення суб'єктивного права чи існування реальної загрози такого порушення).

Відповідно до ст. 272 ЦК України фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх осіб, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті

немайнові права, їх права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники. Фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення особистих немайнових прав.

При цьому органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень забезпечують здійснення фізичною особою особистих немайнових прав. Юридичні особи, їх співробітники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, зобов'язані утримуватися від дій, яким ці права можуть бути порушені.

Здійсненням суб'єктивних особистих немайнових прав є реалізація правомочностей, які складають зміст особистого немайнового права, для задоволення охоронюваних законом інтересів їх носія, а у визначених законом випадках й іншої особи. Здійснення особистого немайнового права відбувається шляхом учинення юридичних або фактичних дій. Суб'єктивні цивільні права можуть здійснюватися у будь-який, не заборонений законом, спосіб. При цьому в науці цивільного права загальноприйнятим є розмежування фактичних та юридичних способів здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Фактичні способи здійснення – це дія або система дій управненої особи, що не має ознак правочинів або інших юридично значущих дій (зміна людиною своєї зачіски, іміджу, нанесення собі татуювання тощо).

Юридичні способи здійснення – це дія або система дій, що мають ознаки правочинів або інших юридично значущих дій (надання згоди фізичною особою, яка зображена на фотографії, на використання її зображення або розпорядження особистими паперами тощо).

Згідно зі ст. 274 ЦК України обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Конституцією України, можливе лише у випадках, передбачених нею. Обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених ЦК України та іншими законами, можливе лише у випадках, передбачених ними. Так, наприклад, згідно зі ст. 30 Конституції України кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку. Відповідно до ч. 1 ст. 311 ЦК України житло фізичної особи є недоторканим. Частина 2 та 3 цієї статті передбачають певні випадки обмеження цього права. По-перше, проникнення до житла чи до іншого володіння фізичної особи, проведення в ньому огляду чи обшуку може відбутися лише за вмотивованим рішенням суду. По-друге, у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна або з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, законом може бути встановлено інший порядок проникнення до житла чи до іншого володіння фізичної особи, проведення в них огляду та обшуку.

4. Захист особистих немайнових прав

Захист особистих немайнових прав – це діяльність управленої особи або компетентних державних органів, яка спрямована на припинення порушення особистих немайнових прав, їх поновлення або усунення реальної загрози порушення особистих немайнових прав. Відповідно до ч. 1 ст. 275 ЦК України фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб.

Право на захист особистих немайнових прав – це забезпечена законом можливість управленої особи застосувати способи захисту або вимагати застосування державно-примусових заходів у разі порушення суб'єктивного права чи існування реальної загрози такого порушення з метою відновлення порушеного особистого немайнового права та припинення дій, що його порушують. Право на захист особистого немайнового права у фізичної особи виникає як у разі його порушення, так і при наявності реальної загрози порушення. Захист особистих немайнових прав відбувається у передбаченому законом порядку, тобто шляхом застосування належної форми, засобів та способів. В більшості своїй захист особистих немайнових прав фізичної особи здійснюється в юрисдикційній формі у судовому порядку. Захист особистого немайнового права може здійснюватися способами, встановленими, зокрема, ст. 16 ЦК України, та іншими способами відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення.

Способами захисту особистих немайнових прав є матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких відбувається поновлення порушених особистих немайнових прав, вплив на правопорушника або усувається реальна загроза порушення особистих немайнових прав. Способи захисту особистих немайнових прав можна поділити на дві групи: загальні та спеціальні. Загальні способи захисту особистих немайнових прав – це способи захисту, які можуть бути застосовані щодо захисту будь-якого особистого немайнового права, наприклад, поновлення особистого немайнового права, відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної шкоди. Спеціальні способи захисту особистих немайнових прав – це способи захисту, які можуть бути застосовані щодо захисту окремих особистих немайнових прав, наприклад, спростування недостовірної інформації, право на відповідь, заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права.

Поновлення порушеного особистого немайнового права як спосіб захисту особистих немайнових прав передбачений ст. 276 ЦК України, відповідно до якої орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, фізична особа або юридична особа, рішеннями, діями або бездіяльністю яких порушено особисте немайнове право фізичної особи, зобов'язані вчинити необхідні дії для його негайного поновлення. Якщо дії, необхідні для негайного поновлення порушеного особистого немайнового права фізичної особи, не вчиняються, суд може постановити рішення щодо поновлення порушеного права, а також відшкодування моральної шкоди, завданої його порушенням.

Згідно зі ст. 280 ЦК України якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової та (або) моральної шкоди, ця шкода підлягає відшкодуванню.

Відшкодування майнової шкоди здійснюється за загальними правилами відшкодування шкоди за ЦК України.

З урахуванням положень ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода, завдана порушенням особистих немайнових прав, може полягати у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. ЦК України не містить ні мінімального, ні максимального розміру відшкодування моральної шкоди. Частина 3 ст. 13 Закону України від 01.12.1994 р. «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» передбачає, що відшкодування моральної шкоди за час перебування під слідством чи судом провадиться виходячи з розміру не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством чи судом.

Значна кількість порушень особистих немайнових прав пов'язана із поширенням недостовірної інформації. Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації (ч.1 ст. 277 ЦК України). При цьому ч. 3 ст. 277 ЦК України закріплює правову презумпцію: негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного.

Спростування недостовірної інформації здійснюється особою, яка поширила інформацію. Поширювачем інформації, яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, вважається юридична особа, у якій вона працює. Якщо особа, яка поширила недостовірну інформацію, невідома, фізична особа, право якої порушено, може звернутися до суду із заявою про встановлення факту недостовірності цієї інформації та її спростування. Якщо недостовірна інформація міститься у документі, який прийняла (видала) юридична особа, цей документ має бути відкликаний (ч. 4, 5 ст. 277 ЦК України).

У випадку звернення особи із заявою до правоохоронних органів необхідно враховувати висновки, викладені у Рішенні Конституційного Суду України від 10.04.2003 р. № 8-рп/2003 у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення ч. 1 ст. 7 ЦК УРСР (справа про

поширення відомостей), що положення ч. 1 ст. 7 ЦК УРСР «поширив такі відомості» в аспекті конституційного звернення треба розуміти так, що викладення у листах, заявах, скаргах до правоохоронного органу відомостей особою, на думку якої посадовими чи службовими особами цього органу при виконанні функціональних обов'язків порушено її право, не може вважатись поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам цих осіб. Викладення у листах, заявах, скаргах до правоохоронного органу завідомо неправдивих відомостей тягне за собою відповідальність, передбачену чинним законодавством України.

Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено у друкованих або інших засобах масової інформації, має право на відповідь, а також на спростування недостовірної інформації у тому ж засобі масової інформації в порядку, встановленому законом. Якщо відповідь та спростування у тому ж засобі масової інформації є неможливими у зв'язку з його припиненням, така відповідь та спростування мають бути оприлюднені в іншому засобі масової інформації, за рахунок особи, яка поширила недостовірну інформацію. Спростування недостовірної інформації здійснюється незалежно від вини особи, яка її поширила. Спростування недостовірної інформації здійснюється у такий же спосіб, у який вона була поширена.

Пункт 5 ППВС України від 27.02.2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» передбачає, що відповідно до статей 94, 277 ЦК фізична чи юридична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. При цьому суди повинні враховувати такі відмінності: а) при спростуванні поширена інформація визнається недостовірною, а при реалізації права на відповідь - особа має право на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права без визнання її недостовірною; б) спростовує недостовірну інформацію особа, яка її поширила, а відповідь дає особа, стосовно якої поширено інформацію.

Порядок здійснення спростування друкованими засобами масової інформації визначається ст. 37 Закону України від 16.11.1992 р. «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», яка передбачає, що громадяни, юридичні особи і державні органи, а також їх законні представники мають право вимагати від редакції друкованого засобу масової інформації опублікування ним спростування поширених про них відомостей, що не відповідають дійсності або принижують їх честь та гідність. Якщо редакція не має доказів того, що опубліковані нею відомості відповідають дійсності, вона зобов'язана на вимогу заявника опублікувати спростування їх у запланованому найближчому випуску друкованого засобу масової інформації або опублікувати його за власною ініціативою. Спростування повинно бути набрано тим же шрифтом і поміщено під заголовком «Спростування» на тому ж місці шпальти, де містилося повідомлення, яке спростовується. Обсяг спростування не може більше ніж удвічі перевищувати обсяг спростовуваного фрагменту опублікованого повідомлення або матеріалу. Забороняється вимагати, щоб спростування було меншим, ніж половина стандартної сторінки машинописного тексту. Спростування може бути підготовленим у формі відповіді, обсяг

якої не перевищує спростовуваного матеріалу. Скорочення чи інші зміни в тексті спростування заявника без його згоди не допускаються.

Необхідно розрізняти «недостовірну інформацію», «дифамацію» та «оціночні судження». Недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені) (абз. 5 п. 15 ППВС України від 27.02.2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»). Дифамація [лат. *diffamare* – позбавляти доброго імені]. Оголошення (як правило, в пресі) дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять честь громадянина, установу чи організацію¹⁵. Згідно з ч. 1, 2 ст. 30 Закону України від 02.10.1992 р. «Про інформацію» ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості. Якщо особа вважає, що оціночні судження або думки принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи у тому самому засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку. Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду.

На необхідності розрізняти факти та оціночні судження наголошує й Європейський суд з прав людини, зокрема, у справі «Лінгенс (Lingens) проти Австрії» від 8 липня 1986 р., у справі «Українська Прес-Група» проти України» від 18.05.2004 р. Наявність фактів можна довести, а правдивість оціночних суджень не можна.

Якщо особисте немайнове право фізичної особи порушене у газеті, книзі, кінофільмі, теле-, радіопередачі тощо, які готуються до випуску у світ, суд може заборонити розповсюдження відповідної інформації. Якщо особисте немайнове право фізичної особи порушене в номері (випуску) газети, книзі, кінофільмі, теле-, радіопередачі тощо, які випущені у світ, суд може заборонити (припинити) їх розповсюдження до усунення цього порушення, а якщо усунення порушення неможливе, – вилучити тираж газети, книги тощо з метою його знищення.

Що стосується такого способу захисту особистих немайнових прав фізичної особи як публічне вибачення, то п. 26 ППВС України від 27.02.2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» передбачив, що суд не вправі зобов'язувати відповідача вибачатися

¹⁵ Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2008. – С. 206.

перед позивачем у тій чи іншій формі, оскільки примусове вибачення як спосіб судового захисту гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації не передбачено у статтях 16, 277 ЦК. Разом із тим не суперечить закону визнання судом мирової угоди, за умовами якої сторони як спосіб захисту гідності, честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи передбачають вибачення перед потерпілим.

Однією з форм захисту порушеного особистого немайнового права є самозахист, тобто будь-які дії фізичної особи, спрямовані на захист своїх прав від порушення. Відповідно до ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змістові права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Стаття 1169 ЦК України передбачає, що шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію.

Контрольні питання:

1. Поняття особистих немайнових прав.
2. Сутність особистих немайнових прав.
3. Ознаки особистих немайнових прав.
4. Види особистих немайнових прав.
5. Зміст особистого немайнового права.
6. Особливості здійснення особистих немайнових прав.
7. Форми захисту порушених особистих немайнових прав.
8. Способи захисту порушених особистих немайнових прав.
9. Захист від дифамації.
10. Порядок спростування недостовірної інформації.

II. ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Рекомендовано опрацювати самостійно тему 12. Докази, доказування та доведення у цивільному процесі (с.314 – 418 підручника **Цивільний процес України**, академічний курс, за редакцією С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2009.

III. ТРУДОВЕ ПРАВО

Рекомендовано опрацювати самостійно тему «Види трудових договорів»

Підручник «**Трудове право України**» за редакцією Ярошенко С.М. та Прилипко О.М.